

DOI: 10.36719/AEM/2007-2019/48/19-21

Çimnaz Həsən qızı Vəliyeva

Bakı, Azərbaycan

BEYNƏLMİLƏL SÖZLƏR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ FRANSIZ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN NÜMUNƏSİNDƏ

Açar sözlər: *beynəlmiləl sözlər, fransız mənşəli sözlər, alınma sözlərin mənimsənilməsi, dillərarası əlaqə*

Ключевые слова: *интернационализмы, слова французского происхождения, адаптация заимствований, межъязыковые контакты.*

Key words: *international words, words derived from French, adaptation of borrowings, interlanguage contact.*

Dil cəmiyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dünyada gedən qloballaşma prosesi, cəmiyyətin iqtisadi, sosial və mədəni səviyyədə inkişafı, beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi, ölkənin coğrafi şəraiti, tarixi faktorlar və sair amillər müxtəlif dillərin bir-birilə yaxınlaşmasına və zənginləşməsinə səbəb olur. Heç bir mədəniyyət, heç bir dil digərlərindən təcrid olunmuş halda inkişaf etmir, hər bir dil və hər bir mədəniyyət öz daxilində gedən inkişafın, eləcə də digər xalqların mədəniyyətləri ilə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələrin nəticəsidir. Dillərin inkişafı onların lüğət tərkibinin artması və genişlənməsi hesabına baş verir. Bu inkişaf dilin öz milli bazası, yəni lüğət fondu hesabına və leksik alınmalar hesabına baş verə bilər. Məlumdur ki, sözləmə prosesi istənilən dilin leksik fondunu zənginləşdirən mühüm və universal bir vasitədir. Bütün dünya dilləri kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində də alınma sözlərin xüsusi rolu var.

Azərbaycan dilindəki alınma sözlər mənşəyinə görə bu şəkildə qruplaşdırılır: 1) ərəb mənşəli sözlər. 2) fars mənşəli sözlər. 3) rus mənşəli sözlər. 4) avropa mənşəli sözlər. 5) Qafqaz mənşəli sözlər (1.s.40) Bununla belə, alınma sözlər özləri də istifadə dairəsinə görə adi alınma sözlərə və beynəlmiləl alınma sözlərə bölünür. Bizi maraqlandıran beynəlmiləl sözlər elə sözlərdir ki, bu sözlər “bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən alınma sözlər qrupuna daxildir. Məsələn, аккумулятор-аккумулятор-akkumulyator, demagogue-демагог-demaqoq və s. kimi çoxlu sözlər ingilis, rus və Azərbaycan dillərində qrafik və semantik cəhətdən oxşardır.” (2. s.82) Beynəlmiləl sözlər müxtəlif sahələrə, elmə, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, siyasətə, texnikaya və sair aid ola bilər.

Bu və ya digər dil vahidinin beynəlmiləl söz adlandırılması üçün onun işləndiyi dillərin sayına, bundan başqa dillərin eynisistemli, yoxsa müxtəlif sistemli olmasına münasibətdə dilçi alimlərin fikirləri haçalanır. Bəzi dilçilərin fikrincə bir sözün beynəlmiləl leksikaya daxil olması üçün o, ən azı üç müxtəlif sistemli dildə forma və məzmunca uyğun şəkildə işlənməlidir, digərlərinin fikrincə isə beynəlmiləl sözlər dünyanın bütün mədəni dillərində işlənməlidir. “Beynəlmiləl sözlərə hansı kriteriyalara görə yanaşmalarından asılı olmayaraq dünya dilçilərinin əksəriyyəti bu fikirdə yekdildir ki, beynəlmiləl sözlər ən azı üç və daha çox müxtəlif sistemli dillərin lüğət tərkibində özünə yer almalıdır və işləndiyi dillərin hamısında eyni semantik mənaya və oxşar səs qışasına malik olmaqla dilin elm, texnika, mədəniyyət, incəsənət, siyasət, idman, hərbi və s. sahələrinə aid anlayış və məfhumları ifadə etməlidir.” (3. səh.19)

Avropa xalqlarının dillərinə, eləcə də fransız dilinə aid olan sözlər dilimizin leksik tərkibinə artıq rus dilinin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşmış şəkildə daxil olmuşdur. Yalnız bundan sonra həmin sözlərin əksəriyyətinə azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərini artırmaqla yeni semantik vahidlər və eləcə də söz birləşmələri yaranmış, həmin sözlər dilimizin daxili qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır.

Hind-Avropa dilləri ailəsinin roman dil qrupuna daxil olan fransız dili ilə Altay dilləri ailəsinin türk dilləri şöbəsinə aid azərbaycan dilinin və şərqi slavyan dillərinə aid olan rus dilinin fonetik, qrammatik, morfoloji xüsusiyyətlərini müqayisə etdikdə, üç dil arasındakı fərqlilik və səciyyəvilik aydın şəkildə nəzərə çarpır. Fransız dili tarixən başqa dillərin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində fəal mənəbə kimi çıxış etmiş və hələ də etməkdədir. Digər roman dilləri ilə müqayisədə məhz fransız dili qeyri-roman dillərinin lüğət ehtiyatının inkişafında məhsuldar şəkildə iştirak etmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, beynəlmiləl söz fonduna təxminən 2 000-dən çox fransız mənşəli leksik vahid daxildir. (4.s.18) Vasitəli alınma prosesi zamanı aralıq dil (bizim nümunəmizdə rus dili) bir qədər fərqli rola malik olur. Çünki beynəlmiləl vahid əvvəlcə ilk reseptor dilin fonetik, qrafik və semantik sistemə uyğunlaşır, başqa sözlə beynəlmiləl sözlər ikiqat adaptasiya prosesinə məruz qalır. “Vasitəli alınma prosesində beynəlmiləl termin ikiqat mənimsəmə

prosesini keçir. Birinci mənimsəmə aralıq dil reseptor dil funksiyasını yerinə yetirdikdə baş verir. İkinci mənimsəmə alınmanın aralıq dildən yeni reseptor dilə keçməsi prosesində baş verir.” (5. s.18)

Beynəlmiləl sözlər bir sıra ekstralingvistik və lingvistik amilləri (tarixi əlaqələr və ikidilliyi, yeni bir əşyani, yeni hadisəni və ya anlayışı ifadə etmək ehtiyacı və s.) əks etdirən qanunauyğunluqdur.

Dilimizə rus dili vasitəsi ilə daxil olan fransız mənşəli beynəlmiləl sözləri öyrənmək üçün əvvəlcə rus dili ilə fransız dili arasındakı tarixi-mədəni əlaqələrə də nəzər yetirmək yerinə düşərdi. Fransız dilindən alınma sözlər rus dilinə hələ XVIII əsrdən əvvəl daxil olmağa başlamışdır. Fransız dilinin təsiri imperatriçə II Yekaterinanın dövründə daha da güclənir. İmperatriçə Fransaya nifrət etsə də, fransız mədəniyyətinə və incəsənətinə xüsusi rəğbət bəsləyirdi, onun dövründə hətta fransız dili sarayın əsas dilinə çevrilmişdi. Bu təsir XIX əsrin birinci yarısına qədər açıq-aşkar hiss olunur və sonralar tədricən zəifləməyə başlayır. “Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin nisbətinin təhlili zamanı belə müəyyən olur ki, öyrənilən bütün leksik nümunələrin böyük qismi – 83%-i, XVII və XIX əsrlərlə müqayisədə (müvafiq olaraq 8 və 6%) rus dilinə XVIII əsrdə daxil olmuşdur.” (6. s.16)

Beləliklə, rus dilindən alınan fransız mənşəli beynəlmiləl sözlər cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə - incəsənət (aquarelle - akvarel, ballet - balet, portrait – portret), peşə (agronome - aqronom, vétérinaire - veterinar), elm (biologie - biologiya) kulinariya (côtelette - kotlet, limonade – limonad, restaurant – restoran), ictimai-siyasi (rational - rasional), maliyyə (budget – büdcə, banque – bank), hərb (avant-garde - avanqard, bataillon - batalyon), dəb (accessoire - aksesuar, bijouterie - bijuteriya, costume - kostyum, cache-nez - kaşne), zoonimlər (guépard - gepard, zèbre - zebr), məişət (aquarium - akvarium, chapeau - şlyapa, fragment - fraqment) və s. aiddir.

Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin mənimsənilməsi prosesi zamanı azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətlər müşahidə edilir:

Fonetik adaptasiya: alınma sözlər reseptor dildə ilk növbədə fonetik adaptasiyaya uğrayaraq, həmin dilin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşırlar. Bu zaman sözlərin bir qisminə ya yeni, müəyyən bir səs əlavə edilir (məsələn, *ouverture – uvertüra*), ya da müəyyən səs ixtisara (məsələn, *poste – poçt*) salınır. Bundan başqa, bu sözlərin bir qismi azərbaycan dilinin ahəng qanununa tabe olmur. Məsələn, *urbanizasiya*. Sözdə vurğunun yeri dəyişir. Fransız dilində vurğu, əsasən sözlərin axırncı hecanın sait səsinin üzərinə düşür. Azərbaycan dilində isə həmin sözlərin əksəriyyətində vurğunun yeri sərbəst olur. Məsələn, *autobiographie – avtobiografiya, psychology – psixologiya*. Bu sözlərdə vurğu axırncı hecadan digər hecalara keçir.

Qrammatik adaptasiya: alınma sözlər dilimizin qrammatik quruluşunu, normalarını qəbul edirlər. Bu sözlər sözdüzəldici şəkilçiləri qəbul edərək yeni mənalar qazanırlar, beləcə dilin qrammatik sisteminə daxil olurlar. Onlar azərbaycan dilinin qrammatik normalarına tabe olur. Məsələn, dilimizə rus dilindən keçən fransız mənşəli “*gazette*” sözü sonradan dilimizin sözdüzəldici şəkilçilərini qəbul edərək (*qəzetçi, qəzetçilik*), yeni sözlər əmələ gətirmiş, başqa sözlə dili zənginləşdirmişdir. Sözlün kökü fransız mənşəli beynəlmiləl söz olsa da, sözyaratma prosesi dilin öz daxili qanunlarına əsaslanır.

Leksik adaptasiya: alınma sözlərin semantik strukturunun dəyişilməsi nəzərdə tutulur. Dillərin uzunmüddətli qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində beynəlmiləl sözlər mənbə sözün mənalarının çoxunu qoruyub saxlayaraq və yeni mənalar qazanaraq hədəf dilə köçür. Bu qarşılıqlı əlaqələr uzunmüddətli olmadıqda sözlər mənbə dilə çox vaxt bir və ya iki mənə ilə daxil olurlar və bu mənalar da adətən ikinci dərəcəli olur. Başqa sözlə, bu sözlərin leksik mənası sonradan genişlənə, darala, ümumişlək sözə çevrilə və ya sadəcə termin kimi işlənə bilər. Məxəz dildə çoxmənəli olmağına baxmayaraq dilimizdəki fransız mənşəli beynəlmiləl sözlər adətən birmənəlidir. Məsələn, “*pyes*” (fr.*pièce*) sözünün fransız dilində aşağıdakı mənaları var: “bir parça”, “bir tikə”, “hissə”, “kağız” (sənəd), “detal”, “pyes”, “otaq”, “minaatın silah, top”, “fiqur” (şahmatda), söz birləşmələrində “istehsal vahidi”, “muzey eksponatı” və s. Azərbaycan dilində isə bu söz sadəcə səhnələşdirilmək üçün yazılmış dram əsəri mənasında işlənir. Və yaxud, “XX əsrdə təyyarə sürən mənasında fransız dilindən alınan pilot sözü, müasir dildə yüksəksürətli sport maşın sürən idmançıya deyilir.” (7.s.20).

Yuxarıda deyilənləri yekunlaşdıraraq, demək olar ki, beynəlmiləl sözlərin alınması və dilə uyğunlaşdırılması assimilyasiya prosesi ilə müşayiət olunur. Lakin assimilyasiya özünü müxtəlif dərəcələrdə bürüzə verdiyinə görə beynəlmiləl sözləri əsasən bu şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Tam assimilyasiyaya uğramış beynəlmiləl sözlər.
2. Qismən assimilyasiyaya uğramış beynəlmiləl sözlər.

Adından da göründüyü kimi, tam assimilyasiya zamanı beynəlmiləl sözlərin əksəriyyəti reseptor dilin fonetik, morfoloji və orfoqrafik normalarına uyğun gəlir və dilin əsas lüğət tərkibinə, ümumişlək leksikaya

daxil olur. Məsələn, qəzet, duş, qaloş, tül və sair sözlər. Bu zaman sözün kökü fransız mənşəli beynəlmiləl söz olsa da, sözyaratma prosesi dilin öz daxili qanunlarına əsaslanır.

İkinci qrupa isə tələffüzündən, yazılışından alınma söz olduğu bilinən beynəlmiləl sözlər daxildir. Məsələn, bilyard, biskvit, vitrin, debat, fantaziya və s.

Fransız mənşəli beynəlmiləl sözlərin mühüm bir hissəsini beynəlmiləl terminlər təşkil edir. Beynəlmiləl terminlər bir sıra dünya dillərində işlənən, elmə, texnikaya, siyasətə, mədəniyyət və incəsənətə aid anlayışları ifadə edən terminlərdir. Elmi ədəbiyyatda beynəlmiləl sözləri bildirmək üçün “internasionalizmlər”, “dillərarası analogizmlər”, “psevdoekvivalentlər”, “dillərarası omonimlər” və ya “dillərarası sinonimlər terminlərdən də istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Xəlilov B., Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası, Bakı, 2008, s.40.
2. Bayramov Q. H., Tərcümə sənəti (Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə ali məktəb tələbələri üçün dərslik), Bakı, 2008, s.82.
3. Azərbaycan dilində beynəlxalq terminlərin işlənməsi. AMEA “Terminologiya məsələləri”, Bakı, Elm, 2008, səh.19-21.
4. Банков А.Я. Роль французского языка в интернационализации и словарного состава нероманских языков. V Всесоюз. конф. по романскому языкознанию. Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1986. s. 18.
5. Ağamirzəyeva E., Milli dillərin termin yaradıcılığında alınmalar (azərbaycan və ingilis dilləri materialları əsasında), Bakı, 2016. s.18.
6. Кочурова Ю. Н., Интернациональная лексика в синхронии и диахронии (французский пласт), “Филология” elmi redaksiyası, 2010, s.16.
7. Abdullayeva-Nəbiyeva V., Müasir azərbaycan dilində terminoloji leksikanın inkişaf istiqamətləri (avtoreferat), Bakı, 2017, s.20.

International words on the example of words of French origin in Azerbaijani

Summary

Loanwords play a special role in enrichment of vocabulary. International words are regularly reflecting a number of extralinguistic and intralinguistic factors. International words of French origin were introduced into the Azerbaijani indirectly, via Russian language. These words are used in different spheres of society.

Интернациональные слова на примере слов французского происхождения в азербайджанском языке

Резюме

Заимствование играет особую роль в обогащении словарного состава языка. Интернациональные слова - это закономерность, отражающая экстралингвистические и интралингвистические факторы. Интернациональные слова французского происхождения вошли в азербайджанский язык косвенным путем, то есть посредством русского языка. Эти слова относятся к различным областям общества.

Rəyçi: dos. D.F.Hümbətova